

RODINNÉ VZŤAHY, VÄZBY A PERSPEKTÍVY NA POZADÍ PROCESU MODERNIZÁCIE

Ivan Chorvát

1. Úvod

Pojem modernizácia sa väčšinou používa v spojitosti s charakteristikou zmien veľkých a komplexných sociálnych systémov, takpovediac na makroúrovni – väčšinou sa hovorí o modernizácii spoločnosti alebo štátu. V širšom sociologickom chápaní však modernizácia označuje špecifický smer zmien hodnôt, štruktúr a správania, t.j. „určitý smer štrukturálnej zmeny v kultúre, zahŕňajúci ovšem i zmeny v inštitúciách a v zodpovedajúcich formách ľudského správania a hodnotových orientáciách“ (Machonin 1996: 6). Tento príspevok by chcel poukázať na niektoré zmeny hodnôt, štruktúr i správania v oblasti inštitúcie rodiny.

Sociológovia rodiny identifikujú vo vývoji rodinných vzťahov a štruktúr v priebehu posledných desaťročí v Európe štyri základné procesy: demokraticizáciu rodinných vzťahov, ktorú definujú ako premenu tradičných rodinných vzťahov založených predovšetkým na autorite muža na vzťahy charakterizované rovnoprávnosťou; individualizáciu rodinných vzťahov chápanú ako prechod od vzťahov určených pôvodom k vzťahom voleným, založeným na slobodnom výbere; dynamizáciu rodiny v zmysle jej väčšej otvorenosti a adaptability na spoločenské zmeny i zmeny v individuálnom vývoji jedincov; a pluralizáciu rodinných štruktúr a foriem (Gurán et al. 1997). Domnievam sa, že zmeny, ktoré sú charakterizované týmito štyrmi procesmi, je možné označiť pojmom modernizácia, pretože v nich ide o zmeny štrukturálne, inštitucionálne, hodnotové, ktoré sa prejavujú v konkrétnych formách správania, a ich výsledkom je, hlavne od 70-tych rokov v západnej Európe, pokles sobášnosti, pokles plodnosti, menší počet detí v rodine, zvyšovanie veku rodičov pri narodení prvého dieťaťa, uzatváranie manželstiev v neskoršom veku, rast úrovne rozvodovosti, rast počtu neformálnych súžití, zvyšovanie počtu detí narodených mimo manželstva, nárast podielu opakovaných manželstiev a zvyšovanie počtu slobodných matiek a osamelých rodičov všeobecne.

2. Individualizácia, intimita, láska...

V širšej sociologickej perspektíve môžeme modernizáciu rodiny považovať za sprievodný jav v sociológii chronicky známeho prechodu od spoločnosti tradičného typu k spoločnosti modernej. Tento prechod je potom primárne určený procesom individualizácie. Posun od kolektívneho chápania rodinných hodnôt v tradičnej spoločnosti k hodnotám individualizmu a sentimentu v spoločnosti

modernej viedol k zdôrazňovaniu individuálnych priorít a zvýšené požiadavky na emocionálnu stránku, intimitu a súkromie sa stali hlavnými aspektmi rodinných vzťahov. Jednou z príčin boli zmeny v štruktúre rodiny: zvyšujúca sa dĺžka života a značná redukcia detskej úmrtnosti spôsobili, že moderná rodina je vo svojej štruktúre oveľa stabilnejšia než rodina v minulosti, kedy takmer každý rok priniesol príchod či odchod niektorého z členov rodiny. Väčšia kontinuita rodinnej štruktúry prispieva k intenzívnejšej a emociálnejšej interakcii medzi členmi rodiny (Mitterauer, Sieder 1982).

Individualizácia ako proces modernej spoločnosti založený na myšlienke, že úspech a postavenie človeka závisia na individuálnom úsilí, snažení a schopnostiach a nie na parametroch vrozených, bola od počiatku spätá predovšetkým so svetom práce. Jedinci si postupne osvojovali kultúrny model individuálnej voľby a aktívneho vytvárania svojho osudu na základe svojich preferencií i vo sférach tradičnejších, napr. v rodine, resp. nový kultúrny model zasiahol aj sféru rodiny tým, že snaha po sebarealizácii a osobnom rozvoji viedla k demokratizácii rodinných vzťahov v smere väčšej rovnoprávnosti plnenia viacerých rodinných rolí (napr. zároveň roly matky a ženy v platenom zamestnaní).

U. Beck a E. Beck-Gernsheimová (1995) však uvádzajú, že hoci sa muži aj ženy v súčasnosti odpútavajú od tradičných noriem, ktoré sú späté s ich rolami v rodine a orientujú sa v porovnaní s minulosťou výraznejšie na vlastnú sebarealizáciu a sebauplatnenie, „na svoj vlastný život“, stále hľadajú šťastie v blízkom vzťahu, pretože zisťujú, že iné sociálne väzby sú príliš labilné a nespoľahlivé. Naša potreba deliť sa o svoje pocity s niekym blízkym rastie tým viac, čím sa stávame viac individualistickí a uvedomujeme si straty, ktoré idú ruka v ruku so ziskami vyplývajúcimi z procesu individualizácie. Výsledkom je, že tendencia úniku jedinca od manželstva a rodiny zvyčajne skôr či neskôr vedie naspäť k návratu, čo dokumentuje i vysoké percento rozvedených, ktorí vstupujú opakovane do manželstva. Oslabenie tradičných väzieb, na ktorých spočívala rodina v minulosti spolu s procesom individualizácie prináša nárast príťažlivosti blízkeho vzťahu. Bohatosť a rôznorodosť spoločenských vzťahov nemôže nahradiť stabilnú primárnu väzbu, na ktorej spočíva značná časť identity jedinca. Ideálna je prítomnosť a dostupnosť oboch – tak rôznorodosť kontaktov ako aj pretrvávajúcej väzby intimity. Potvrďuje sa, že aj tie ženy v domácnosti, ktoré celkovo vyjadrujú spokojnosť v manželstve, často trpia pocitmi neistoty a izolácie. Na druhej strane mnohí rozvedení muži aj napriek veľkému počtu spoločenských kontaktov sa ťažko vyrovnávajú so svojou osamelosťou. To vedie k určitej glorifikácii a idealizácii lásky v súčasnej modernej spoločnosti. Láska slúži ako náhrada za predchádzajúceho Boha, cirkevné authority, vedomie triednej príslušnosti, atď., teda za väzby, ktoré na jednej strane značne obmedzovali individuálnu voľbu, na druhej strane ale poskytovali ochranu, stabilitu a identitu. Tam, kde existovali, človek nebol nikdy sám, bol integrálnou súčasťou väčšieho

celku. Prechod k modernej spoločnosti bol sprevádzaný procesom individualizácie, ktorého výsledkom je očakávanie, že každý bude viesť svoj vlastný život nezávislý na väzbách k nejakej špeciálnej skupine či komunite. Na úrovni rodiny to znamená, že „čo bolo predtým tímom deliacim sa o prácu, zmenilo sa na pár deliaci sa o emócie“ (Beck, Beck-Gernsheim 1995: 48) a súvisí to s privátnosťou, intimitou, čo je neoddeliteľnou charakteristikou modernej predstavy rodiny. So vzrastajúcou individualizáciou života a uvoľňovaním jedinca z tradičných väzieb sa manželstvo stáva i záležitosťou identity, láska a identita sa stále viac prelínajú (Beck, Beck-Gernsheim 1995: 26–51). Privátna sféra, ktorej ústredným vzťahom je vzťah manželský, je vnímaná ako oblasť individuálnej voľby a autonómie, čo má závažné dôsledky na formovanie identity v modernej spoločnosti, rešpektujúcej ľudskú individualitu (Berger, Kellner 1982). Láska sa stáva symbolickým svetom súčasnej kultúry, so vzrastajúcou prosperitou sa životy ľudí riadia stále menej triednymi hľadiskami či ohľadmi na uznávané autority a ich pozornosť sa obracia k hľadaniu emocionálneho uspokojenia. U. Beck a B. Beck-Gernsheimová vyjadrujú hypotézu, že vo vývoji spoločnosti existuje historická následnosť od náboženstva cez triedu až po lásku (nie v zmysle lineárneho vývoja pokroku) ako, povedané slovami M. Webera, riadiacich hodnôt spoločnosti (guiding values). V súčasnej fáze sa práve láska javí ako veľmi príťažlivou, pretože okrem povzbudenia sexuálneho apetítu ponúka aj novú formu slobody. Odvážne myšlienky, na ktorých bolo založené obdobie romantizmu (aby bol každý strojom svojho osudu, šiel za svojím šťastím a čelil problémom vzbúrením sa voči spoločenským normám) – ktoré boli doménou excentrikov a dobrodruhov – sa stali všeobecne prijímanou kultúrnou hodnotou, normou. Láska bez obmedzujúcich zábran sa stala masovým javom, sekulárnym náboženstvom (Beck, Beck-Gernsheim 1995: 182–184).¹ I. Možný (1990) v podobnom duchu hovorí o sekularizovanom chápaní manželskej lásky, ktoré už nie je založené na transcencii sľubu, ale na racionalite „pozitívnej spätnej väzby výmeny slastí“ (ibid: 78), čo ju však činí značne krehkou.

Pre náš výklad je v tejto súvislosti podstatný fakt, že kým tradičná spoločnosť umožňovala objektívnejšie stanoviť, či je muž dobrým živiteľom svojej rodiny (čo bolo jeho hlavnou funkciou) a či si žena adekvátne plní svoje funkcie v domácnosti, v súčasnosti je oveľa ťažšie povedať, či je jedinec schopný uspokojovať emocionálne potreby toho druhého, zvlášť keď vieme, že ľudia sú si nie

1 Autori súčasne poznamenávajú, že osud lásky ako sekulárneho náboženstva sa nelíši od osudu iných náboženstiev, keď stráca svoju mýtickosť a naberá znaky racionálneho systému. Vzniká tak sociálny hybrid trhových síl (ktoré riadia život v modernej spoločnosti a ktoré sú vo svojej podstate v rozpore s rodinou, manželstvom a emocionálnymi vzťahmi) a personálnych impulzov, ideál lásky, ktorý je bezpečný a vypočítateľný. Preto láska ako nová viera riadiaca životy ľudí, ktorí kvôli nej často obetujú manželstvo, rodinu, deti, musí byť odlišená od toho, ako sa ľudia v skutočnosti správajú.

úplne vedomí svojich emocionálnych potrieb. Emócie sú oveľa nekonzistentnejšie než ekonomické vzťahy. Vývoj spoločnosti v 20. storočí preto vyústil do zvýšenej zraniteľnosti tým, že zamenil poradie dôležitosti rodinných funkcií: primárnosť tradičných ekonomických funkcií bola nahradená emocionálnymi funkciami, u ktorých je menšia istota, že budú uspokojené (The Role... 1986).² M. Anderson poznamenáva, že či už v individuálnych prípadoch v minulosti láska bola považovaná za dôležitú alebo nie, nebolo jej dovolené, aby zasahovala do primárnych ekonomických funkcií manželstva (Anderson 1982). To, čo spája dvoch partnerov v manželstve dohromady dnes, je náklonnosť jedného voči druhému; základ vzťahu je emocionálny. Vo chvíli, keď náklonnosť pomíne, je to začiatok konca manželstva. F. Furstenberg výstižne sumarizuje: „Čo zvyklo byť doživotným zväzkom, premenilo sa na záväzok, ktorý je udržiavaný len za určitých podmienok“ (cit. podľa Beck, Beck-Gernsheim 1995: 98). Podobnú myšlienku nachádzame i v slovenskej etnografii, keď pri porovnávaní manželského života v minulosti a dnes S. Švecová píše: „Súčasná individualizácia manželských vzťahov, v nemčine priliehavo označovaná ako zviazanosť dvojice (Zweisamkeit) nedospela v staršej generácii dedinčanov k dnešným predstavám o citových putách oslobodených od spoločenskej kontroly, ale ani k ich vratkým koncom, pre ktoré by sa malo manželstvo rozpadnúť“ (Botíková et al. 1997: 57).

Historici rodiny zdôrazňujú, že vzrastajúca intimita a individualizácia vedie k izolácii modernej rodiny od širšieho okolia, čo zväčšuje oddelenie privátnej sféry od verejnej. Väčšia permanencia zloženia rodiny, statickosť rodinnej štruktúry, má vplyv na väčšiu citovosť vzťahov medzi členmi rodiny, ale zároveň im spôsobuje potiaže vo chvíli, keď sa musia vyrovnávať s dynamikou verejného života (napr. v prípade detí, ktoré vyrastajú v úzkom rodinnom kruhu a po odchode z domu musia čeliť problémom adaptácie na odlišné vzory správania v inom prostredí). H. Schelsky v tejto súvislosti hovorí o štrukturálnom protiklade rodiny a modernej spoločnosti (cit. podľa Mitterauer, Sieder 1982). Takýto protiklad v minulosti neexistoval, čo si opäť všimajú slovenskí etnografi, keď píšú o dvoch modeloch vzťahov – dedinskom (ktorý sa vzťahoval na slovenské dediny v minulosti) a mestskom (charakteristickom pre mestské prostredie od 19. storočia a prevažujúcom už i na súčasnom slovenskom vidieku). Dedinský model charakterizujú ako spoločenstvo s pomerne uzavretými sebestačnými

2 Nechceme tu samozrejme vyvolať dojem o druhoradosti vplyvu ekonomického zabezpečenia rodiny na jej fungovanie, výskumy však potvrdzujú, že hmotný dostatok je síce považovaný za podstatný, ale nie dostatočný faktor manželského šťastia. Napr. rozbor žalôb na rozvod podaných ženami v Českej republike po roku 1989 vedie k uzáveru, že ženy preferujú tých mužov, ktorí sú v rodine fyzicky prítomní a starajú sa o jej členov v zmysle naplnenia emocionálnych potrieb pred mužmi, ktorí rodinu hmotne síce zabezpečujú, ale väčšinu času strávia mimo domova. „Ženy, ktoré očakávajú od manželstva (a rodiny) vytvorenie priestoru dôvernosti a vzájomnosti, bývajú nedostatkom porozumenia sklamané a tento 'nedostatok' nie je z ich pohľadu vykompenzovateľný peniazmi“ (Maříková 1998: 5).

lokálnymi vzťahmi, voči ktorým je rodina otvorená, vývojovo mladší mestský model ako lokálne spoločenstvo otvorené širšiemu okoliu, voči ktorému sa však rodiny uzatvárajú, čo vedie k ich väčšej spoločenskej separácii a individualizácii. V tradičnom dedinskom spoločenstve bola rodina pod spoločenskou kontrolou a dedina pod kontrolou rodín, čo sa zaobišlo bez zásahov inštitúcií zákonného práva – na rozdiel od mestskej otvorenej spoločnosti, ktorá bez takýchto udržiavateľov nefunguje. Zväčšovanie uzavretosti rodiny je dávané do vzťahu s jej klesajúcou sociabilitou, čím dochádza k zmenšovaniu kontrolného a ochranného vplyvu lokálneho spoločenstva vo vzťahu k rodine (Botíková et al. 1997). J. Matulník a K. Pastor v úvahách nad staťou P. L. Bergera a H. Kellnera však zdôrazňujú, že „táto segregovanosť malých svetov nukleárnych rodín je na druhej strane funkčná pre spoločnosť, ktorá zdôrazňuje geografickú a sociálnu mobilitu a v ktorej veľké inštitúcie (vo sfére hospodárskej a politickej) kladú veľký dôraz na kontrolu správania človeka“ (Matulník, Pastor 1997: 557).

3. Ambivalentnosť modernizácie rodiny: privatizácia, inštitucionalizácia...

Tým sa dostávame k ďalšiemu významnému procesu modernizácie, ktorý významne zasiahol inštitúciu rodiny a modifikoval jej funkcie. Dôležitým prejavom individualizácie je, že síce jedinec prestáva byť závislý na tradičných väzbách, jeho osud je nie už natoľko určený príslušnosťou k nejakej sociálnej skupine, na druhej strane sa však stáva viac závislým na sociálnych inštitúciách. Hovoríme síce o väčšej individualizácii rodinného života, paradoxne to však prináša so sebou inštitucionalizáciu určitých oblastí rodinného života. Podľa U. Björnbergovej (1992) je to zvlášť markantné hlavne v stále väčšom vplyve inštitúcií na formy starostlivosti o deti, na spôsob, akým sú deti socializované, vzdelávané, vychovávané. „Rodičovstvo sa stáva verejným, kým partnerstvo je privatizované“ (ibid: 28). Inštitúcie majú právo a povinnosť zasahovať do predtým výhradne rodičovských záležitostí s cieľom ochrany dieťaťa pred rodičmi. Dvojznačnosť vzťahu štátu a rodičov spočíva aj v tom, že štát nie je len vykonávateľom dohľadu, ale aj tvorcom podmienok (zákonov o sociálnych dávkach, regulácií pracovného trhu), ktoré ovplyvňujú vykonávanie rodičovských rolí a ktoré vlastne slúžia ako nástroje verejnej konštrukcie dnešného rodičovstva (Björnberg 1992: 12, 28). Ch. Saraceno hovorí o dvoch paralelných, vzájomne protikladných procesoch. Prvým je vzrastajúca špecifikácia, legitimizácia a artikulácia rodinného priestoru, vzťahov a aktivít ako privátnych, druhým je rastúce zasahovanie iných subjektov, inštitúcií a najmä štátnych orgánov do rodinných aktivít a vzťahov, a to jednak priamou intervenciou (reguláciou vzťahov medzi partnermi, práv a povinností jednotlivých generácií, kritérií formovania a rozpadu manželstva a rodiny) a jednak intervenciou nepriamou, prostredníc-

tvom sociálnej politiky, ktorá ovplyvňuje materiálne podmienky každodenného života rodiny (Saraceno 1991).³

Ďalším zdanlivým paradoxom procesu individualizácie je skutočnosť, že na rozdiel od minulosti, kedy uzavretie manželstva bolo symbolom vstupu do sveta dospelých – pre muža znamenalo zmenu statusu zo závislého na otcovskej autorite podriadeného syna na nezávislého manžela a otca,⁴ pre ženu od závislej dcéry na závislú manželku s autoritou v určitých oblastiach – dnes sa tento symbolický význam manželstva oslabuje. Dospelosť je viac záležitosťou osobného pocitu, nie symbolických znakov a veku, formovanie identity je u mnohých jedincov neukončený proces. Socializácia nie je viac jednosmerným procesom medzi dospelými a deťmi, rodičia nielen pomáhajú svojim deťom nájsť správne kroky do dospelého života, ale sami sa zúčastňujú na podobnom procese (Björnberg 1992).

Problematika rodiny, vývoja rodinných foriem a vzťahov medzi členmi rodiny však môže byť zaujímavá a podnetná aj pre pochopenie procesu modernizácie všeobecne. Mnoho autorov, ktorí sa venujú histórii rodinného života, dochádza k záveru, že tzv. buržoázna nukleárna rodina⁵ a proces modernizácie, ktorý mal za následok rozvoj kapitalizmu, nerozlučne spolu súvisia. Klasický pohľad na tento problém podávajú napríklad Dizard a Gadlin (1990), keď tvrdia, že to bol práve rozvoj kapitalistickej trhovej ekonomiky, ktorý podmienil vznik modernej rodiny. Bez trhu, ktorý poskytuje prostriedky výmeny tovaru a služieb nezávisle na širších rodinných či komunálnych vzťahoch, by citové väzby nevyhnutne zostali obmedzené potrebou udržať súdržnosť príbuzenskej siete. Takisto oddelenie nukleárnej rodiny, ktorá mohla zabezpečiť svojim členom nezávislé citové väzby, od širšej príbuzenskej skupiny, záviselo na raste takých štruktúr, ktoré mohli zaručiť takéto odpútanie. Číry sentiment jednoducho nemôže byť základom rodinného života. Dochádza teda ku transformácii vzťahov medzi nukleár-

3 Aj keď v inej súvislosti, podobnú myšlienku vyjadruje aj J. Keller bonmotom o tom, že organizovaná modernita vytvorila závislosť ako životný štýl a cituje B. Lempena, ktorý tvrdí: „(E)xcesy individualizmu vedú k dirigizmu, ktorý tento individualizmus spochybňuje. Vývoj liberalizmu takto oslabil nevyhnutnú sociálnu kohéziu, čo spätne podporilo sformovanie centralizovaného techno-byrokratického aparátu, ktorý nahrádza väzby horizontálne donucujúcimi väzbami vertikálnymi“ (Keller 2000: 102, pozn. 16).

4 Pre Slovensko nemá toto konštatovanie univerzálnu platnosť, čo súvisí (okrem iných faktorov) aj so spôsobom delenia a dedenia rodinného majetku. Na Slovensku vychádzali zo zásad tzv. nedielu, t.j. majetkového kolektivismu, ktorý určoval, že majetok je vlastníctvom celej rodiny a prechádza z predkov na potomkov. Majetok sa v zásade nededil, ale delil, a to obvykle až po otcovej smrti (viď Botíková et al. 1997).

5 Pojem buržoázna nukleárna rodina používa B. Bergerová a P. Berger (1984) pre rodinný typ, ktorý sa začína presadzovať v stredných vrstvách na začiatku 19. storočia v Európe, a to hlavne v Nemecku a vo viktoriánskom Anglicku a postupne začína dominovať v celej západnej Európe. Základné znaky tohoto rodinného typu sa v podstate zhodujú s povojnovou modernou nukleárnou rodinou 20. storočia, ktorá sa vyznačuje vyššie zmienenými procesmi individualizácie, demokratizácie atď.

nou rodinou a širším príbuzenstvom či komunitou, a to tak, že sa postupne redukujú citové väzby v rámci širších zväzkov príbuzenstva a vzrastá intenzita citových väzieb v rámci nukleárnej rodiny. Za druhé, ekonomika musí byť natoľko pevná a spoľahlivá, aby bola manželskému páru umožnená väčšia nezávislosť a autonómia. Ako stále viac a viac populácie vstupovalo do rozvíjajúcej sa trhovej ekonomiky, či už ako producenti alebo ako konzumenti, vzrastal počet ľudí, ktorý si mohli dovoliť oslabiť svoju závislosť na príbuzenstve a to umožnilo, aby nukleárna rodina vystupovala čoraz viac do popredia (Dizard, Gadlin 1990).

Oproti tomuto klasickému argumentu, že proces industrializácie ako jeden z hlavných prejavov modernizačného procesu viedol k vytvoreniu nukleárnej rodiny, stojí názor P. Lasletta, že to bola práve prevaha nukleárneho typu rodiny, ktorá spôsobila, že západná Európa sa stala kolískou industrializácie. Industrializácia bola vyvolaná sociálnymi, ekonomickými a politickými dôsledkami existencie nukleárnej rodiny (citované podľa Haralambos, Holborn 1990).

Tento argument podrobnejšie rozvíjajú B. Bergerová a P. Berger (1984). Ukazujú, že nukleárna rodina nie je výsledkom modernizácie (a teda takých procesov ako je urbanizácia a industrializácia), ale práve naopak, predchádza tento vývoj o storočia. Ich hypotéza teda znie: Existencia nukleárnej rodiny je podmienkou, predpokladom modernizácie a nie jej výsledkom. Nukleárna rodina podporuje rozvoj takých vlastností ako je samostatnosť a nezávislosť, teda vlastností, ktorými sa vyznačovali raní podnikatelia.

Weberova porovnávacía sociológia náboženstva ukazuje rozbitie a oslabenie rozšírenej rodiny, ktoré bolo spôsobované kresťanskými pospolitostami. V kresťanských pospolitostiach je každá pokrstená osoba rovná iným, vzniká tu teda idea určitej rovnosti ľudí, aj keď len vo vzťahu k Bohu. Avšak táto náboženská inštitucionalizácia rovnosti bola predpokladom vzniku buržoáznej etiky (Weber 1963).

Sloboda pri uzatváraní pracovných zmlúv, voľné prelievanie kapitálu, mobilita pracovných síl a celý továrenský systém mohli prekvitať a udržiavať si vnútornú stabilitu len vďaka existencii určitých inštitucionálne a kultúrne zakotvených kvalít ako je lojalita a disciplína, ktoré boli v každom smere predkapitalistické. Napriek racionalistickej viere v prirodzenú ekonomickú harmóniu, skutočné korene ekonomickej stability prirodzene vyvierajú z inštitúcií a združení nasrku neekonomických, hlavne z rodiny a lokálnej komunity (Nisbet 1990).

Západná nukleárna rodina bola natoľko malá a mobilná, že umožňovala jedincovi účasť na modernizačných procesoch. Zároveň boli medzi jej členmi dostatočne tesné väzby a súdržnosť, ktoré túto participáciu poľudšťovali a činili ju znesiteľnou. Je pochopiteľné, že modernizácia spoločnosti bola určitým spôsobom obmedzovaná tradičným životným spôsobom rodín, ktorý sa sformoval dávno predtým a za iných podmienok. Došlo teda (a v krajinách tzv. tretieho sveta dnes dochádza) k niečomu, čo Berger a Bergerová nazývajú „krea-

tívna schizofrénia“. Individuum v modernej situácii charakterizovanej rozvojom urbanizácie a industrializácie sa môže správať „moderne“ v práci a „tradične“ doma, striedajúc tieto dva svety svojho života spôsobom, ktorý je nielen celkom pohodlný, ale i skutočne produktívny. B. Bergerová a P. Berger samozrejme priznávajú, že toto striedanie dvoch svetov prináša tiež napätie. Avšak vedci v spoločenských vedách obyčajne preceňujú negatívne aspekty tohoto napätia a prehliadajú jeho tvorivý potenciál. Najpresvedčivejším príkladom tohoto druhu je asi moderné Japonsko, kde bol úspešne udržiavaný stav „kreatívnej schizofrénie“ medzi modernou a tradičnou sférou života dlhú dobu.

Ale i veľa iných vedcov, a to už od 19. storočia, kedy sa začali naplno prejavovať vplyvy industrializácie a urbanizácie, skúmalo dôsledky industrializácie na rodinu. Mnohí z nich boli presvedčení, že rodina už viac nemôže byť prínosom. Prvýkrát v histórii muži i ženy mohli nájsť prácu a uspokojiť základné potreby mimo hraníc pokrvného či manželského zväzku. Preto sa títo vedci domnievali, že rodina sa rozpadne.

Iní sociológovia zastávali opačný názor. Rodina podľa nich nadobudla na dôležitosť. Oslobodila sa od mnohých funkcií a až teraz sa mohla plne venovať výchove a starostlivosti o dieťa a poskytovať útočisko dospelým pred neosobnosťou a konkurenciou verejného a industriálneho života.

Skolnick a Skolnick (1992) súdia, že v obidvoch názoroch sa skrýva kus pravdy. Tí, ktorí si mysleli, že život v masovej spoločnosti bude rozrušovať rodinný život, mali pravdu. Avšak ich predpoklad, že väčšina ľudí bude chcieť stráviť svoje životy ako izolované bytosti, sa ukázal mylný. Tí, ktorí argumentovali, že podmienky v industriálnej spoločnosti vytvárajú mimoriadnu potrebu pre láskavé a dôveryplné vzťahy, mali tiež pravdu. Ale nepochopili, že tie isté podmienky zároveň sťažujú rodine úlohu uspokojiť tieto potreby. Rodinné vzťahy sa stali intenzívnejšími než kedykoľvek predtým v minulosti a preto zároveň i krehkejšími.

Modernizácia teda otriasla tradičnou závislosťou väzieb i tradičnými skúsenosťami a autoritou. Podstata vzájomnosti vzťahov rodiča – deti sa posunula od materiálnej a generačnej závislosti ku psychologickej kvalite týchto vzťahov. Dôsledkom redukcie tradičnej rodičovskej autority a oklieštenia vzťahov vzájomnej závislosti bolo to, že autoritatívnosť ako primárny zdroj rodičovského vplyvu na deti i ako základ rodinných vzťahov bola nahradená citovou intenzitou týchto vzťahov (Dizard, Gadlin 1990).⁶ Dominancia emocionálnej stránky rodinných vzťahov však zároveň vnáša do rodiny značnú krehkosť a vedie k oslabeniu autonómie rodiny voči štátu, vzdelávaciemu systému a expertom pracujúcim v oblasti rodinného poradenstva.

Ambivalencia modernizácie rodiny tak poukazuje na nejednoznačný charakter modernizačného procesu ako takého. Základnou esenciou života človeka v spoločnosti, ktorá prešla modernizačným procesom, je imperatív slobody; ľudia si v nej slobodne volia svoj životný osud, pretože možnosti ostatných

jedincov im do toho zasahovať je minimalizovaná. Keďže však títo jedinci žijú v komplexných spoločnostiach – spoločnostiach, v ktorých sú dominantnými silný štát a všetko prenikajúca ekonomická sféra – sú obmotaní pradivom inštitucionálnych závislostí. Napriek tomu, či práve preto, po väčšinu času túžia po väčšej slobode. Zmeny v inštitúcii rodiny sú snád' dostatočne ilustratívnym príkladom vyjadrujúcim protirečivosť modernizačného procesu.

4. (Ne)Bude budúcnosť bez detí?

Jednými z najdiskutovanejších zmien, ktoré sú predmetom rozličných hodnotení a stelesnením zmieňovanej protirečivosti modernizačného procesu (so svojím imperatívom slobodnej voľby vlastného životného osudu), sú zmeny v reprodukčnom správaní obyvateľstva, ktoré vyvrcholili výraznejším poklesom počtu narodených detí a úrovne plodnosti za posledných zhruba 40 rokov v Európe a od začiatku 90. rokov 20. storočia aj na Slovensku a v Českej republike. Chceme tu však upozorniť na jednu dôležitú skutočnosť, a síce na fakt, že hoci – v dlhodobejšej historickej perspektíve – existuje súvislosť medzi procesom modernizácie (zahŕňajúcim štrukturálne, inštitucionálne i hodnotové zmeny) a zmenami v demografickom vývoji, neznamena to, že by proces modernizácie musel nevyhnutne viesť k dlhodobému poklesu pôrodnosti pod sebazáchovnú hranicu a k vymieraniu obyvateľstva. Z teórie modernizácie naozaj „nevyplyva, že by vo vyspelých krajinách mala nastať v tak krátkom čase výrazná zmena demografického správania obyvateľstva, ktorá sa uskutočnila od polovice 60. rokov“ (Matulník 1998: 48).⁷ Našou úlohou v tejto časti príspevku však nie je diskusia o tom,

6 Pred 2 rokmi sme uskutočnili výskum týkajúci sa premien rodiny na vzorke mestských rodín na Slovensku. Zmenu vo vzťahoch v rodine s dôrazom na postavenie dieťaťa v nej v jednom z rozhovorov veľmi výstižne a takpovediac celostne formuloval respondent, muž, vo veku 45 rokov: „Rodičia už nie sú len vychovávatelmi, ktorí si chcú za každú cenu udržať rešpekt u svojich detí. Dnes je ich vzťah založený na vzájomnom priateľstve, láske, ochote vždy poradiť a podržať. Mám pocit, že je to tak lepšie, deti sa skôr zveria rodičom, keď vedia, že ich za každú cenu nečaká trest. Myslím, že na týchto zmenách má veľkú zásluhu dnešný uponáhľaný svet, plný neistoty, konkurencie, každý sa snaží uspieť aj na úkor druhého a láska a priateľstvo niekoho blízkeho vytvára akýsi pocit bezpečia, istoty, že človek patrí niekam, kde ho majú radi.“ (Chorvát 2002a: 14–15)

7 Nevyplyva však z toho ani to, že by sme mali pojem modernizácie ako taký úplne zavrhnúť. Je pravdou, že teória druhej demografickej revolúcie Dirka van de Kaa veľmi výstižne vysvetľuje, prečo dochádza k hlbokému poklesu úhrnnej plodnosti pod úroveň potrebnú na zachovanie jednoduchej reprodukcie obyvateľstva a prečo má tento pokles trvalejší charakter. Van de Kaa rozlišuje moderné demografické správanie a postmoderné demografické správanie. Nedomnievame sa však, že by postmoderné malo nutne znamenať opak moderného, či akýsi zlom, ktorý znamená násilné prerušenie istého procesu a pokračovanie „úplne inak“. Postmoderné v prípade demografického správania vnímame v pojmových (aj keď nie nutne významových) intenciách Giddensových, ktorý postmoderné chápe ako situáciu, v ktorej sú dôsledky modernity radikalizované (Giddens 1998). Radikalizované v našom chápaní môže znamenať i to, že po istej dobe sa situácia aspoň čiastočne vráti do stavu menej radikálneho, nie nutne totožného z východiskovým stavom, ale ako-tak stabilného.

ktorá z teoretických koncepcií najlepšie vystihuje výrazný pokles pôrodnosti, chceme tu len poukázať na niektoré súvislosti s týmto javom spojené.

Budú to hlavne, ale nielen, súvislosti ekonomické. Existuje totiž veľmi silné povedomie (vo verejnosti laickej i veľkej časti verejnosti odbornej) o značnej súvislosti medzi ekonomickými faktormi a populačnou klímou. Ekonomika a financie hýbu svetom, sú v mnohých ohľadoch hybnou silou aj rodinných mikrosvetov. Uvedomoval si to už Gary Becker, keď na začiatku 60. rokov 20. storočia aplikoval ekonomickú analýzu na oblasť reprodukčného správania. Domnieval sa, že vzťah medzi plánovaným počtom detí a príjmom je pozitívny, vyššia kúpna sila rodiny by mala viesť k jej väčšej početnosti (podobne ako je to u áut, domov či chladničiek).⁸ A hoci jeho teória bola istú dobu populárna predovšetkým v ekonomických kruhoch, čoskoro bola podrobená značnej kritike zo strany sociológov i demografov (pozri napr. Blake, 1968). Nie je dôvod sa domnievať, že dopyt po spotrebnom tovare by mal byť teoreticky vhodným modelom pre preferencie v záležitostiach rodenia detí – a málokto si v súčasnosti myslí, že väčšie bohatstvo by malo viesť k vyššej pôrodnosti. V tejto súvislosti môže tak trochu prekvapiť, že logicky rovnaký argument, zdôvodňovanie nízkej pôrodnosti nepriaznivými ekonomickými podmienkami, je často jedným z hlavných pri vysvetľovaní nízkej pôrodnosti v postkomunistických krajinách, napr. i na Slovensku. Pravdou je, že tento názor je väčšinou odrazom výpovedí samotných respondentov, ktorý zdôvodňujú svoju bezdetnosť či jednodetnosť tým, že si vo svojej súčasnej situácii nemôžu deti „dovoliť“ – podobne, ako hovoríme, že si nemôžeme dovoliť kúpu chaty či zahraničnej dovolenky. Týmto argumentom sa deti dostávajú na úroveň spotrebného tovaru. Pocit, že deti sú „luxusom“, na ktorý nemajú, nie je pritom dominantný u tých najnižších vrstiev,⁹ podstatným faktorom tak nie je úroveň absolútneho príjmu, ale skôr príjem relatívny. Referenčným rámcom, ktorým ľudia hodnotia svoju životnú úroveň, je úroveň príjmov a spotreby ľudí, ktorí sa nachádzajú o jeden stupeň vyššie na pomyselnom

8 Toto je samozrejme dosť zjednodušené tvrdenie, ktoré často nachádzame v literatúre pri kritike Beckera. Becker tvrdil, že civilizačný rozvoj a hospodársky rast majú za následok, že v historicky krátkom čase je hľadisko kvantitý v dopyte po deťoch vystriedané aspektom kvality, čo vedie k zníženiu počtu detí v rodine. Ďalší hospodársky rast a rozvoj civilizácie v regióne však budú mať za následok zvyšovanie počtu kritérií ovplyvňujúcich veľkosť rodiny, takže pri miernom zvyšovaní investícií do ľudského kapitálu sa môže zvyšovať i priemerný počet detí v rodine (citované podľa Kameníček 2003).

9 Na vyšší počet detí u nižších príjmových skupín ponúka Rabušic (2001) ekonomické (a na prvý pohľad tak trochu cynické) vysvetlenie, citujúc pritom aj Robinsona: „...dnes je možné snáď takmer každú službu, ktorú poskytujú deti, zakúpiť na trhu: zábavu a potešenie z detí je možné nahradiť inými trhovými produktami; služby z detskej práce sa dajú nahradiť službami zakúpenými na trhu služieb; deti ako poisťka na starobu alebo v chorobe sú nahrádzané nemocenským a penzijným poistením; rovnakú službu môžu poskytnúť tiež tučné výnosy z usparených peňazí, ktoré by inak museli byť vynaložené na výchovu detí. A tak jedinou unikátnosťou na deťoch je to..., že obvykle môžu byť obstarané aj rodičmi, ktorí si nie sú schopní žiadny z uvedených statkov zakúpiť... A to ich môže urobiť atraktívnymi práve v domácnostiach, ktoré majú nízke príjmy“ (ibid: 126).

„rebríčku blahobytu“.¹⁰ Domnievame sa, že v pozadí výrazného zníženia pôrodnosti v postkomunistických krajinách¹¹ môže byť i skutočnosť, že sa v týchto spoločnostiach otvorili ľuďom možnosti na vzostup, výraznejšiu profesijnú realizáciu a zvýšenie životnej úrovne. U mnohých z nich to samozrejme nikdy nebola v krátkodobom horizonte možnosť obzvlášť reálna, ale tým, že mali príležitosť v oveľa väčšej miere než do roku 1990 vnímať vo svojom okolí ľudí, ktorí zaznamenali viac či menej výrazný mobilitný vzostup, vnímali takýto posun smerom hore ako možnosť potenciálnu, nie až tak abstraktnú a absolútne vylúčenú ako predtým, pri troche šťastia a úsilia dosiahnuteľnú. Zaobstaráť si deti hneď a teraz nebolo pri takomto snažení produktívnou stratégiou, navyše, ako si všimla Judith Blake (1968), bohatší rodičia (alebo, dodajme, tí, ktorí aspirujú na takúto pozíciu), sú vystavení väčšiemu sociálnemu tlaku na to, aby mali „drahé“ deti, t.j. deti, na ktoré budú musieť vynakladať väčšie prostriedky. Nechceme tiež úplne ignorovať vplyv nepriaznivých ekonomických podmienok na pôrodnosť, je však možné predpokladať (podobne, ako to činia s istou dávkou optimizmu české autorky), že negatívne faktory (nedostupnosť bytov, hrozba nezamestnanosti, atď.), ktoré boli výraznou a nečakanou zmenou životných podmienok pre generáciu mladých ľudí v 90. rokoch, budú pôsobiť inak na ďalšie generácie, ktoré už budú rozhodovať o usporiadaní svojho rodinného života s vedomím zvýšených životných rizík (Fialová a kol. 2000).

Skrátka ľudia majú dnes menej detí, pretože sa neustále rozširujú možnosti alternatívnych spôsobov trávenia času a vynakladania finančných prostriedkov, rozširujú sa možnosti voľby (napríklad aj v tom, ako čo najefektívnejšie dosahovať súkromné konzumné úspechy tu a teraz), rodinný cyklus sa individualizuje a heterogenizuje. Preberanie kultúrnych vzorov zo západu, otvorenie možností realizácie v profesionálnom živote i individuálnej sebarealizácie a sebarozvíja-

10 Túto skutočnosť, potvrdenú empirickým výskumom, opísal pred 40 rokmi Jean Fourastié: „Ak sa spýtame hlavy domácnosti, ktorá má určitý príjem (jeho výška môže byť akákoľvek), ktorý označí ako 100, čo nevyhnutne potrebuje na uspokojenie potrieb svojej domácnosti, udá číslo vyššie než 100, ale nie príliš vyššie, ktoré osciluje medzi 110... a 150..., s priemerom pohybujúcim sa okolo 125 alebo 130. Človek by mohol mať dojem, že by stačilo zväčšiť kúpyschopnosť domácnosti o 30%, ...aby nastala situácia dostatku. Bohužiaľ, nie je to tak, lebo výsledky zostávajú rovnaké, nech sa obrátíme na domácnosti, ktorých úroveň príjmu je 130, 160 či 300 až 500. Bolo hlavne zistené, že stačilo obdobie v priemere 2 rokov na to, aby rodinná bunka, ktorá si zvýšila životné nivó z veľmi nízkej úrovne, prijala za svoje normy svojho nového nivó a označila ich ak už nie za nedostačujúce, tak prinajmenšom za nižšie než svoje normálne nároky na spotrebu“ (citované podľa Filipcová 1966: 16–17).

11 V priebehu jednej dekády (od konca 80. do konca 90. rokov 20. storočia) pôrodnosť v postkomunistických krajinách klesla na polovičné hodnoty, okrem Maďarska, kde k jej prepadu došlo už skôr. Do roku 2003 sa úhrnná plodnosť v týchto spoločnostiach (okrem Albánska) pohybovala v rozmedzí od 1,1 do 1,3, t.j. medzi úplne najnižšími na svete (Caldwell 2004). V roku 2001 boli tieto hodnoty spomedzi 28 európskych štátov (všetkých členských a kandidátskych krajín EÚ) najnižšie v Českej republike – 1,14 a na Slovensku – 1,20 (Fertility and family issues in an enlarged Europe, 2004).

nia – od poslednej dekády 20. storočia v miere oveľa výraznejšej než tomu bolo predtým – možnosti štúdia, cestovania i práce neobmedzené hranicami štátu majú nepochybne vplyv aj na rodinný život, o čom svedčia posuny v demografii slovenskej rodiny (podobne jako u českej rodiny (pozn. ed.)), ktoré sa začali výrazne prejavovať od polovice 90-tych rokov (Chorvát 2002b).

Vo svojom pravdepodobne poslednom publikovanom článku William J. Goode¹² predpokladá, že ak budú súčasné rodinné trendy pokračovať, bude to mať nepriaznivý vplyv na činnosť a fungovanie ostatných sociálnych inštitúcií. Zároveň je podľa neho ťažké identifikovať nejaké súčasné trendy, ktoré by mali naznačovať zvrátenie smerovania týchto trendov. Napriek tomu verí, že sa mnohé z týchto trendov spomalia alebo zastavia (Goode 2003). V čom spočíva táto jeho viera? Na to Goode v článku priamu odpoveď nedáva. Možno vychádza z rozsiahlych zástupov žien i mužov, ktorí vynakladajú možné a často i nemožné úsilie na to, aby prekonalí svoju neplodnosť. Vzhľadom na nich by bolo nekorektné tvrdiť, že mať deti a byť rodičmi stráca svoju kultúrnu hodnotu. Možno ho ovplyvnila zmenená životná skúsenosť tých, čo dobrovoľne ostali bezdetní a po prežití svojho produktívneho obdobia zistili, že svoj život neprežili zmysluplne, že ich individuálna existencia bez úspešného rodinného života stráca svoju hodnotu.¹³ A vie asi aj to, čo Zygmunt Bauman (2003), že história sociológie poskytuje dôkazy o nerozumnosti podceňovania akýchkoľvek javov a tendencií len preto, že sú momentálne slabé a málo významné.

12 W. J. Goode (1917–2003) je považovaný za nestora výskumu rodiny a sledovania dlhodobých rodinných trendov v modernej spoločnosti. Svoje najznámejšie dielo *World Revolution and Family Patterns* publikoval v roku 1963. Počas nasledujúcich troch dekád bolo toto dielo najcitovanejšou prácou v oblasti výskumu rodiny.

13 Dokonca aj západné feministické hnutie, v období svojho boomu v 60. a 70. rokoch 20. storočia veľmi protirodinné zamerané, v značnej miere revidovalo svoju pozíciu k rodine a materstvu. Ako pripúšťa v liste Jiřine Šiklovej americká feministka Ruth Rosenová, „ostrá kritika tradičnej rodiny hnutie veľmi vážne poškodila... mnohé ženy mimo hnutia sa obávali, že ak sa stanú feministkami, budú sa musieť vzdať materstva a manželstva“ (Rosen 1991: 29–30). Ako Rosenová ďalej píše, aj mnohé radikálne feministky neskôr, keď im pribudli roky, prehodnotili svoje predchádzajúce názory a začali znovu v materstve nachádzať mnohé pozitívne hodnoty, pomocou ktorých by bolo možné zmeniť spoločnosť. Typickým príkladom môže byť Betty Friedanová, jedna z najprominentnejších feministiek a duchovných matiek ženského hnutia v 60-tych rokoch. Je známy jej odsudzujúci a neľútostný postoj k ženám 50. rokov 20. storočia citovo viazaných na svoje deti. O 20 rokov neskôr je jej názor na deti a rodinu úplne iný, keď píše, že „príčinou neúspechu ženského hnutia bola jeho zaslepenosť voči rodine. Bola to naša extrémna reakcia voči role manželky a matky“ (Friedan 1982).

Literatúra:

- Anderson, M. 1982. „The Relevance of Family History.“ Pp. 33–63 in M. Anderson (ed.). *Sociology of the Family: Selected Readings (Second Edition)*. Penguin Books.
- Bauman, Z. 2003. *Svoboda.*, Praha: Argo.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 1995. *The Normal Chaos of Love.*, Cambridge and Oxford: Polity Press
- Berger, B., P. Berger. 1984. *The War over the Family: Capturing the Middle Ground*. New York: Anchor Books.
- Berger, P. L., H. Kellner. 1982. „Marriage and the Constructions of Reality.“ Pp. 302–323 in M. Anderson (ed.). *Sociology of the Family: Selected Readings (Second Edition)*. Penguin Books.
- Björnberg, U. 1992. „Parenting in Transition: An Introduction and Summary.“ Pp. 1–41 in U. Björnberg (ed.) *European Parents in the 1990's. Contradictions and Comparisons*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Blake, J. 1968. „Are Babies Consumer Durables?: A Critique of the Economic Theory of Reproductive Motivation.“ *Population Studies* 22 (1): 5–25.
- Botíková, M., S. Švecová, K. Jakubíková. 1997. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda.
- Caldwell, J. C. 2004. „Social Upheaval and Fertility Decline.“ *Journal of Family History* 29 (4): 382–406.
- Dizard, J., H. Gadlin. 1990. *The Minimal Family*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Fertility and family issues in an enlarged Europe*. 2004. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Fialová, L., D. Hamplová, M. Kučera, S. Vymětalová. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: SLON.
- Filipcová, B. 1966. *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Friedan, B., 1982. *The Second Stage*. New York.
- Giddens, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství
- Goode, W. J. 2003. „Family Changes over the Long Term: A Sociological Commentary.“ *Journal of Family History* 28 (1): 15–30.
- Guráň, P., J. Filadelfiová, A. Ritomský. 1997. „Tradičné verzus moderné: Zmeny a život súčasných rodín.“ *Sociológia* 29 (1): 5–20.
- Haralambos, M., M. Holborn. 1990. *Sociology – Themes and Perspectives (Third Edition)*. London: Unwin Hyman Limited.
- Chorvát, I. 2002a. „K charakteru rodinných vzťahov v mestskom prostredí na Slovensku.“ In I. Chorvát (ed.). *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.

- Chorvát, I. 2002b. „Mestská rodina v meniacej sa spoločnosti (úvodné slovo).“ In I. Chorvát (ed.). *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. In. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.
- Kameníček, J. 2003. *Lidský kapitál: úvod do ekonomie chování*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Keller, J. 2000. *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: SLON.
- Machonin, P. 1996. „Postkomunistická sociální transformace a modernizace.“ *Sociológia* 28 (1): 5–12.
- Maříková, H. 1998. „Muž v rodině.“ Seminár na Sociologickom ústave AV ČR, 14. máj 1998.
- Matulník, J. 1998. *Pokles pôrodnosti na Slovensku: sociologická perspektíva*. Trnava: Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity
- Matulník, J., K. Pastor. 1997. „Pokles pôrodnosti na Slovensku ako deviácia a ako výskumný problém.“ *Sociológia* 29 (5): 549–562.
- Mitterauer, M., R. Sieder. 1983. *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Oxford: Basil Blackwall.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina: Mýty a skutečnosti*. Brno: Blok.
- Nisbet, R. 1990. *The Quest for Community: A Study in the Ethics of Order and Freedom*. San Francisco: ICS Press.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rosen, R. 1991. „O americkom feminizme a rodovej demokracii.“ *Slovenské pohľady* 11: 23–32.
- Saraceno, Ch. 1991. „The Italian Family: Paradoxes of Privacy.“ Pp. 451–501 in P. Ariés and G. Duby (eds.) *A History of Private Life, V, Riddles of Identity in Modern Times*. Cambridge: Harvard University Press.
- Skolnick, A., J. Skolnick. (eds.) 1992. *Family in Transition (Seventh Edition)*. New York: Harper Collins
- The Role of the Family in the Development Process*. 1986. New York: Department of International Economy and Social Affairs, United Nations.
- Weber, M. 1963. *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.